

Aprofitament didàctic de la toponímia a secundària

PILAR MEDINA CAÑADELL
CEFIRE DE TORRENT

Introducció

L'origen d'aquesta comunicació sobre la utilització didàctica dels topònims a l'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA es troba en la meua col·laboració en una activitat formativa per al professorat, que, des de fa sis anys, estic realitzant al Centre de Formació, Innovació i Recursos Educatius (CEFIRE) de Torrent, com Assessora de Llengües maternes de Secundària, amb companys, assessors, també, d'altres matèries, en el marc d'un Curs anomenat: *"L'itinerari didàctic com a recurs per conèixer la comunitat valenciana"*.

Aquest Curs plantejat, des del principi de la interdisciplinarietat, pretén oferir al professorat de Secundària propostes didàctiques de les diferents matèries tractades (Ciències de la Naturalesa, Història i Geografia, Música, Etnologia, Llengua i Literatura...) entorn dels llocs visitats, per ser dutes a terme amb l'alumnat i així, assolir la important tasca que els nostres adolescents arriben a conèixer el seu entorn natural i social, les comarques valencianes, mitjançant el recurs de l'itinerari. I és en aquest marc de treball interdisciplinari on es situa la meua contribució aportant activitats didàctiques al voltant dels principals aspectes lingüístics i literaris de la comarca visitada, com són: refranys, malnoms, llegendes, cançons, lèxic, topònims... etc.

El meu entusiasme d'incorporar l'assignatura de Llengua i Literatura dins d'un Projecte interdisciplinari de Coneixement del Medi per alumnes de Secundària fou en un principi de caire intuïtiu però el vaig veure reafirmat amb les idees de Josep Montesinos (1993:167, 168.): «Nuestra forma de relación con el entorno se realiza a través de la lengua, unas veces hablada, otras, escrita (...). Las costumbres, el folclore, la geografía, las relaciones interciudadanas nos llevan, asimismo, a la continua presencia de la lengua».

Partint, doncs, d'un enfocament comunicatiu de l'ensenyament de la Llengua i la Literatura i seguint les paraules de Daniel Cassany (1994: 36) «la llengua no és únicament un instrument de comunicació, sinó que aquesta comunicació, és, a la vegada, l'instrument, que ens permet, conèixer com els nostres coetanis perceben el món, com l'entenien els nostres avantpassats i, al mateix temps, ens permet expressar, transmetre o deixar constància de com l'entendem nosaltres» vaig intentar treballar els continguts del Currículum de l'àrea als quatre cursos de la Secundària Obligatòria (ESO) a partir dels textos orals i escrits populars de les diferents comarques visitades. I en el meu caminar, en la recerca i anàlisi del material lingüístic i literari descobert, sorgiren, als meus ulls, ELS TOPÒNIMS com una enriquidora eina de treball didàctica per tal que els/les alumnes tingueren una visió més ampla del seu entorn i de la seua realitat natural, lingüística, literària i històrico-social....

La Toponímia, doncs, com a disciplina científica que investiga l'origen, la forma i el significat dels noms propis de llocs em va oferir els recursos necessaris per poder iniciar un acostament lingüístic de l'entorn, del paisatge, humanitzant-lo, en certa manera. En efecte, en l'estudi dels seus significants i significats, els topònims m'aportaven una informació molt rica i heterogènia respecte dels parlars locals, la cultura, l'organització social i el paisatge.

Des d'un punt de vista lingüístic, també vaig trobar que els topònims, com qualsevol paraula, es podien treballar a partir de diferents enfocaments que enriqueixen la seua informació respecte de l'entorn a visitar:

- Històric: indagant sobre l'origen i l'etimologia dels principals topònims, amb la finalitat de conèixer les petjades lingüístiques de les diferents cultures a les nostres terres. Exemple cultura àrab: el topònim Benissa (municipi a la Marina Alta) procedeix de l'àrab /Bani 'Isa/ (Barceló, Carme 1983:123).
- Lèxico-semàntic: classificant pel significat els topònims menors per tal de relacionar-los amb els distints aspectes etnològics i geogràfics del lloc (poble, mas, muntanya...) i així conèixer la lògica de la seua creació en un moment donat de la història dels seus habitants. Exemple: el topònim del municipi de Pedreguer a la Marina Alta és sinònim de *pedregar* 'lloc ple de pedres' (Diccionari.Valencià, 1995: 1526)
- Morfològic: treballant l'aspecte formal dels noms de lloc, com són els: lexemes, sufixos, i prefixos (tots ells, fenòmens de composició i derivació), coneixem millor la formació i evolució de la paraula. Exemples de composició: els municipis de la Comarca d'Utiel Requena: Fuenterrobles, Camporrobles, Villargordo ; de derivació (comarca de la Marina Alta):*Portixol*, *Descobridor*, *Granadella*, *Les Bovetes* ...
- Sociolingüístic: coneixent el seu registre, podem veure les interferències lingüístiques que tenen amb altres llengües.... Exemples de topònims amb un registre popular i que són mostra de la cohabitació de dues llengües en contacte: la *Noguérica* (muntanya de Cirat a l'Alt Millars) sufix aragonés *-ica* amb el lexema valencià: *noguer-*
- Literari: descobrint textos orals i escrits de la Literatura popular de la zona a visitar, trobem molts romanços geogràfics, cançons, refranys... etc. amb noms de lloc que ens ajuden a conèixer millor les creences i costums dels habitants de la zona i que hi són inclosos gràcies a la imaginació i el lirisme humà. Exemple extrets de la Comarca del Camp del Túria:

“Diuen que Llúria és la Glòria
i Benaguasil, el cel,
la Pobla és el Purgatori
i Benissanó, l’infern”
(anònim, trobada a Benaguasil)

“En Llúria són uns fartons
que es mengen la cansalada,
i en Benaguasil, la cotna,
perquè és gent desfargalada”
(anònim, trobada a Casinos)

Per tot això, vaig descobrir que conèixer la Geografia, la Història, els costums i la Llengua dels habitants de les zones a visitar en un Itinerari a través de la toponímia és una manera d’apropar-se a la realitat natural i històrico-social des del prisma màgic i sensible de les paraules, del llenguatge humà, és un passeig multidimensional on descobrim realitats profundes i variades, mai sospitades quan els nostres ulls miren, simplement, un mapa o un cartell indicador a la carretera.

Però tota aquesta visió quasi idíl·lica dels topònims ve acompanyada d’una reflexió pedagògica en tractar d’utilitzar-los com una eina didàctica interessant per a l’alumnat de Secundària puix que amb ells podem assolir els següents **OBJECTIUS DIDÀCTICS** per a l’alumnat de Secundària:

- Reconèixer que la realitat és múltiple i, per tant, requereix un apropament també múltiple.
- Percebre les diverses àrees del Currículum no com a compartiments estancs sinó com a diverses maneres de apropar-se a una mateixa realitat.
- Valorar la cultura tradicional com a exemple de la identitat d’un poble i com enllaç de l’entramat social.
- Fomentar el treball en grup demostrant una actitud flexible i de col·laboració, com un camí envers la solidaritat i la cooperació.
- Aprendre a utilitzar, comprendre i valorar les diferents fonts d’informació (orals i escrites)
- Conèixer millor el seu entorn natural i històrico-social.
- Millorar la competència lingüística (reflexió, comprensió i expressió)
- Conèixer i valorar la realitat plurilingüe i pluricultural de la nostra Comunitat, considerant les diferents situacions que plantegen les llengües en contacte.

Respecte dels **continguts** conceptuals, procedimentals i actitudinals, que poden ser treballats amb els topònims en un currículum de Llengua i Literatura de Secundària, tenim, entre d’altres:

- Estudi del lèxic en quant a la seua estructura, significat i etimologia.
- Estudi de les creences, costums i tradicions de les comarques valencianes a partir de textos literaris populars vertebrats per topònims
  - Comprensió de la multiculturalitat i bilingüisme a la nostra Comunitat.
  - Utilització de diccionaris especialitzats com a font de consulta.
  - Treball de recerca i investigació i reflexió en grups cooperatius.
  - Producció de textos explicatius a partir dels resultats de la recerca.

Els criteris de metodologia didàctica emprats en aquesta experiència es basaren, en primer lloc, a descobrir els obstacles que dificulten, moltes vegades, el treball dels/les professors/res de Llengua i Literatura a l'aula i, en segon lloc, veure de quina manera eixos obstacles podien ser superats amb el treball de la nostra assignatura en un Itinerari. Per tot això, amb la incorporació de l'estudi dels topònims, vam plantejar unes propostes de millora en la Programació didàctica de l'assignatura:

1. **Augment de la motivació i l'interès de l'alumnat per aprendre un contingut lingüístic determinat.** –Si metodologia i continguts estan íntimament lligats, sobretot, dins d'un plantejament constructivista que associa la capacitat de maduració a unes tasques i a uns continguts precisos; per augmentar la motivació de l'alumnat, es podria, en primer lloc, partir d'un centre d'interès, el seu entorn, per tal de posar en qüestió els seus coneixements previs respecte als trets lingüístics i literaris que el caracteritzen (prova d'avaluació inicial) i, a partir d'ací, treballar, mitjançant activitats, determinats continguts de l'assignatura en el marc de l'itinerari.
2. **Interdisciplinarietat: coordinació, comunicació i treball en equip entre el professorat de diferents àrees de Secundària.** En general, als Instituts de Secundària no hi ha un hàbit arrelat de treball en equip entre professor/es de diferents àrees en projectes comuns que atenguen a la formació integral dels alumnes i a una contextualització de les diferents matèries amb la realitat. Tenint en compte que l'assignatura de Llengua i Literatura és instrumental i serveix com a vehicle de comunicació i d'informació diversa, plantejar un mètode de treball global i interdisciplinari amb ella mitjançant el recurs didàctic de l'itinerari, on conflueixen tantes matèries, pot ser, no sols, pertinent sinó necessari per vèncer l'obstacle de la manca de coordinació entre les distintes àrees de Secundària.
3. **Acostament de l'espai d'ensenyament (aula) i l'objecte d'aprenentatge (llengua).** Traure fora de l'aula l'ensenyament de la Llengua i la Literatura visitant l'espai natural i cultural on es troben els topònims, és una interessant manera que l'alumnat perceba l'assignatura amb una visió diferent, més arrelada a la realitat, per tant, útil.
4. **Major identificació de l'alumne amb el material didàctic utilitzat.** Moltes vegades el llibre de text resulta insuficient per motivar l'alumnat en el seu aprenentatge. Oferir-li, doncs, un material didàctic obert, com pot ser: mapes, diccionaris, enciclopèdies, fotografies, revistes...etc. que siga una ajuda en la seua tasca d'indagació dels topònims, resulta ser una eina de treball més atractiva i sorprenent.
5. **Proveir l'alumnat de recursos per l'avaluació del seu propi procés d'aprenentatge.** Tota metodologia suposa traçar un camí coherent per explicar críticament la realitat que ens circumda, per això, el final d'aquest procés ha de conduir a l'elaboració d'hipòtesis explicatives mitjançant un informe, síntesi o redacció - resum dels continguts que s'hi han après i així, l'alumnat podrà tenir temps per recapitular i valorar el seu propi procés d'aprenentatge.
6. **Augment de l'autonomia de l'alumnat per realitzar les seues indagacions i descobriments a l'aula.** Moltes vegades, la funció del/la professor/a, com un transmissor de coneixements, no deixa prou d'autonomia a l'alumnat per realitzar el seu treball a l'aula. Tanmateix, la investigació educativa ha posat de manifest que l'aprenentatge el protagonitza qui està aprenent, per tant, la funció del/la professor/a ha de ser de mediador/a, assessor/a i orientador/a. A l'experiència de l'itinerari proposem esta forma

de treballar: el/la professor/a coordina els esforços dels alumnes, vertaders protagonistes actius en el procés d'aprenentatge, distribuïts en diferents grups de treball cooperatiu.

De tot el que portem dit, hom pot concloure que la metodologia emprada afavoreix la capacitat de l'alumnat per aprendre autònomament, per treballar en equip i per aplicar els mètodes d'investigació escaients.

EXEMPLE D'UNITAT DIDÀCTICA:

Títol: un itinerari lingüístic i literari per les comarques valencianes a partir dels seus topònims.

Nivell: es pot adaptar a 1r, 2n, 3r i 4t d'ESO.

Temporalització: aproximadament, 4 setmanes.

Material: activitats dissenyades pel/la professor/a, bibliografia al respecte amb textos literaris i no literaris, mapes, fotografies, diccionaris específics, enciclopèdies geogràfiques, llibres de viatge, material d'INTERNET, quadern de viatge,)....etc.

Objectius:

- Conèixer la noció de topònim.
- Conèixer els principals topònims de la Marina Alta.
- Analitzar alguns topònims des de diferents enfocaments: formal, semàntic, etimològic...).
- Saber treballar en equips cooperatius.
- Saber utilitzar material de consulta com a font d'informació.
- Aprendre a classificar segons diferents criteris.
- Treballar la comprensió lectora i la producció escrita.
- Valorar la riquesa cultural de les comarques valencianes expressada per mitjà de refranys i dites populars.

Continguts: (conceptuals, procedimentals i actitudinals)

- Noció de topònim.
- Adquisició de coneixements bàsics al voltant de l'evolució de la llengua i la seua constitució lèxica.
- Noció de refrany.
- Elaboració de textos escrits relacionats amb la toponímia de diferents comarques valencianes.
- Respecte i valoració d'altres pobles i cultures i del seu patrimoni lingüístic que té presència en la llengua.
- Cultura de les diferents comarques valencianes.
- Respecte i valoració del patrimoni cultural de les comarques valencianes.
- Interès per conèixer i interpretar el saber tradicional reflectit en dites i refranys.

Metodologia i avaluació:

La metodologia i avaluació emprades per a les activitats (en grup) de la unitat didàctica se situa dins d'un marc d'aprenentatge cooperatiu: aquest treball en equip es realitzarà mitjan-

çant una prèvia distribució de funcions entre els diferents membres del grup. Al principi, si el grup no està madur, pot ser el/la professor/a mateix/a qui distribuesca el treball i els rols entre els alumnes. Cada alumne és responsable de tasques específiques, com poden ser: la selecció i classificació de topònims d'una determinada zona, o bé la busca de determinades paraules als diccionaris; i el resultat de les indagacions de cadascú serà la seua aportació al grup. A més a més, cada alumne és responsable dels resultats del seu grup, amb això es pretén que haja interaccions entre els membres de l'equip ajudant-se en funció de les seues habilitats, intercanviant informació, opinions... etc. al voltant del tema que estan tractant. Finalment, al quadern de treball de cada alumne/a, quedarà reflectida, per un costat, la seua tasca individual, i d'altra banda, la tasca del grup. Des del primer moment, els alumnes hauran de saber que l'avaluació (inicial, formativa i sumativa) de les activitats seran, d'una part, de caire individual, i d'altra part, de grup, amb la fórmula que el/la professor/a considere oportuna.

El treball d'aquesta unitat es divideix en tres temps: abans, durant i després de l'itinerari, que corresponen, metodològicament, a la preparació, l'observació i la formulació de conclusions:

Abans de l'itinerari:

Una tasca d'investigació dels pobles o paratges a visitar, centrant-la:

- a) en els topònims, en tant que lèxic amb una forma, un significat, un origen, un registre social determinat i una variant lingüística concreta....
- b) en els textos –literaris o no literaris– on els topònims tinguen una presència i unes funcions clares (poètica, informativa... etc.)

Aquesta tasca d'investigació es desenvolupa a l'aula i té la finalitat de preparar l'itinerari, el viatge, com una forma d'entrar en contacte amb la zona que visitaran més endavant, de conèixer-la mitjançant la indagació, descobrint dades utilitzant diferents textos com a font de documentació gràfica dins d'un marc de treball cooperatiu.

Es concreta en una:

- o Recerca dels topònims dels pobles a visitar en diferents documents, mapes, enciclopèdies... etc.
- o Recerca del significat i l'etimologia dels topònims trobats mitjançant diferents diccionaris específics.
- o Classificació dels topònims en funció de diferents criteris: semàntics, formals, etimològics...
- o Anàlisi del significat i funció dels topònims en diferents textos – literaris o no literaris.

Els resultats d'aquest treball d'indagació es reflecteixen en les activitats dissenyades al respecte i poden ser contrastats durant la visita als llocs a l'itinerari, o ser completats amb les informacions rebudes en altres assignatures: Ciències Socials, Ciències de la Naturalesa, Música.... etc.

Durant l'itinerari:

Contrastar la informació obtinguda (aspectes semàntics i etimològics) *in situ*, a partir d'una sèrie d'activitats que tractarien de trobar la relació del topònim amb l'entorn on apareix

(motivació/ arbitrarietat) i així produir una reflexió sobre l'entorn, el medi natural i social i la seua història i cultura....

Després de l'itinerari:

Realitzar una tasca de reflexió i avaluació del que s'ha après, a partir de treballs expositius: murals de fotografies del viatge, exposicions orals i escrites, articles en la revista del Centre, textos explicatius, espectacles de dramatització, cançons... etc., que, posteriorment tinguen una ressò més enllà de l'aula: al propi Centre, per exemple.

Activitats: es tractaran els diferents tipus d'activitats en funció de la fase del procés d'aprenentatge.

- Noció de topònim.
- D'introducció-motivació
- Detectar idees prèvies
- Construir nous aprenentatges
- Reforçar, completar, ampliar els nous aprenentatges.
- D'avaluació.

Models d'activitats

I. Activitat de detecció d'idees prèvies:

Què és un topònim i quins topònims coneixem de la nostra Comarca de la Marina?

Continguts:

- 1 Coneixement del concepte de topònim
- 2 Coneixement dels topònims de la Comarca de la Marina Alta.

Procediment (abans de l'itinerari)

- A. Per grups de tres, respondre a la pregunta del/la professor/a ¿Què és un topònim? i escriure els topònims que coneixeu de la Comarca de la Marina... i, després, contrastar els resultats obtinguts amb els altres grups de la classe en una posada en comú.
- B. Entretant, el/la professor/a anirà escrivint els resultats i les respostes a la pissarra.
- C. Individualment, comprovar la definició de topònim dels alumnes amb un diccionari.
- D. Per grups de tres, posar en un mapa buit de la Comarca els topònims trobats. I després contrastar els resultats obtinguts amb els altres grups de classe.

II. Activitat d'introducció-motivació:

Els topònims en la Literatura popular: els refranys

Continguts:

1. Noció de refrany.
2. Anàlisi rítmica dels refranys.
3. Comprensió dels significats dels refranys.
4. Anàlisi de la funció dels topònims en els refranys.

Procediment (abans de l'itinerari)

- A Individualment, llegiu les dues columnes on trobareu refranys de la Marina amb diferents topònims, segmentats; tenint en compte les característiques formals (estructura binària, amb una pausa interna que divideix la frase - o vers - en dues parts, sovint amb rima) uneix les parts correctament.
- B Individualment, fixeu-vos en la rima interna dels refranys i expliqueu si és consonant o assonant i quina funció té...
- C Per grups de dos, llegiu els refranys i expliqueu als vostres companys quin sentit tenen. ¿Coneixeu algun refrany paregut d'altres Comarques?

1 No et fies de Dénia	1 <i>llaurador ves-te'n a casa, pica espart i fes cordell.</i>
2 Sóc fill de Benigembla i batejat a Xaló,	2 <i>per anar els pedreguers a vore a la Molinera.</i>
3 Si llampa per Sorell,	3 <i>Ni de terra que es rega amb sènia.</i>
4 Les xiques d'Orba i Orbeta totes filen a la lluna;	4 <i>diuen que és per a fer-se l'aixovar i no se'n casa ninguna.</i>
5 De Pedreguer a la Xara han fet una carretera,	5 <i>canvi de temps.</i>
6 Ploga o no ploga,	6 <i>el cap me pesa una arroba i els genolls un quarteró.</i>
7 Xica, no te cases a Murla si vols ser dona ditxosa,	7 <i>blat en Oriòla.</i>
8 Quan el Montgó porta capa i Segària porta mantell,	8 <i>qu'et faran picar algeps i aniràs sempre polsosa.</i>

III. Activitat de construir nous aprenentatges:

Anàlisi i classificació dels topònims des d'una perspectiva semàntica

Continguts:

- Descriure el significat d'alguns topònims
- Classificar, segons un criteri semàntic, alguns topònims
- Comprendre el caràcter motivat del topònim.

Procediment**A** (abans de l'itinerari):

Per grups de tres, busqueu al diccionari d'ús aquells topònims de la comarca castellano-parlant de l'Alt Millars, el significat del qual es desconeix o es tinga dubtes i completeu la graella següent, classificant-los segons un criteri semàntic:

- Topònims procedents del paisatge natural: les eminències del relleu; la vegetació natural; la hidrologia; la litologia; les depressions...
- Topònims procedents de l'ocupació humana i l'ús de la terra: la construcció, les propietats; les vies de comunicació; la ramaderia; els cultius; l'activitat industrial i artesana; la funció defensiva; altres activitats...
- Topònims procedents de l'antroponímia del lloc: gentilicis, cognoms, noms, títols nobiliaris, apel·latius; malnoms....